

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ І ПЕРШІ ДОСЛІДИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ГЕОГРАФІЧНИМИ НАЗВАМИ*

Вже з давніх давен стрічаємо поодинокі спроби пояснювання географічних назв, але строго наукове вихіснування цих назв стало щойно тоді можливе, коли Франц Боп, Вільгельм Гумбольдт і др. своїми епохальними працями поклали підвалини під науку про порівняну граматику мов. Се сталося в першій чвертині XIX в. і щойно від сього часу географічні назви стають новим дуже важним жерелом історичних, суспільних і філологічних наук.

Одним з перших учених, що почали вихіснювати се нове жерело у своїх наукових дослідах були чех Павло Осип Шафаржік і німець Каспар Цойс (Zeuss). Саме минає 90 літ, як майже одночасно появились “Slovanske starožitnosti” першого з них і “Die Deutschen und ihre Nachbarstämme” другого, де оба учені між докази на підперте своїх научних тез притягують також і географічні назви.

Та одночасно зробив сю саму спробу ще третій учений, українець. В сім-же самім році (1837) вийшла в Києві невеличка розвідка *Михайла Максимовича*, видана під привабливим заголовком: “Откуда идет русская земля?” Тут молодий ще тоді (33-літній) професор ботаніки московського університету забирає слово у палкій полеміці про початки давньої Руси, що саме тоді розгорілася між сторонниками норманської теорії Початкової літописи і її противниками. Стараючися доказати, що назва Русь від найдавніших часів зв’язана з Київщиною, зі землею полян, а не з областю новгородських словенів, автор притягає й географічні назви. Вказує на ріку Рось або Русь, котра низше Канева праворуч вливається у Дніпро, на її притоку Росаву, на літописну назву цілої області над обома сими ріками: Поросе або Порусе (подібно як було Посуле, Посеме і т. д.), на річку в катеринославських степах Русинову Балку, на село Русанів по лівім березі Дніпра коло Борисполя. Згадує, що на Боплановій карті України за-

* Публікується за виданням: *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, т. СХLIX: *Праці Історично-філософичної секції*, під ред. І. Крип’якевича, Л., 1928. – Д. Г.

значена ще одна річка Росава, що коло Ямполья вливається до Дністра. Вкінці зазначає, що мабуть ще чимало можна би найти річок і урочищ зі схожими на слово Русь назвами, але “по неприведению их еще в известность” годі ними хіснуватися, тобто висказує жаль, що їх ще ніхто не вибирав і не списав. Значить вже тоді, з 1837 р., Михайло Максимович відчував потребу збирання географічних назв, і то не тільки осель і річок, але й ріжного рода урочищ і своїм висловом немов кинув заохоту взятися за діло, яке в західній і середущій Європі щойно недавно почали переводити планово та систематично, а у нас, на Україні, ще досі не вийшли поза перші незорганізовані, доривочні спроби його здійснення. Кільканадцять літ пізніше відчув сю потребу сеніор істориків галицької України Денис Зубрицький. Не можучи у своїм підручнику історії Галицького князівства дати вияснення деяких географічних назв, згаданих у літописі, зазначає, що сі назви зовсім певно дались би відшукати в книгах Йосифинського поміру ґрунтів з 1786 р., або в “ґрунтовій метриці” з 1821 р., і до пошукувань за сим заохочує молодших дослідників¹. Очевидно Зубрицькому й на думку не прийшло, що є куди повнійше і більше авторитетне жерело для справок в топографічному матеріалі, а саме живуча серед народних мас устна традиція.

Михайло Максимович, відчуваючи дуже добре велику вагу географічних назв для історичних дослідів, постійно ними цікавився і мабуть принагідно вибирав та записував, бодай в тих околицях, в яких йому доводилося перебувати. Се слідно в його численних статтях та замітках про історичну топографію Київа та околиць, які містив в альманаху “Киевлянин” з 1840 і 1841 рр., в “Киевских епархиаль[ных] ведомостях” 1866–1871 р. і в “Письмах о Кieve” 1871 р.; тут наводить чимало місцевих народних назв річок, горбів, ярів, піль, урочищ, стараючися при їх помочі визначити (злокалізувати) деякі літописні назви та взагалі розв’язати ріжні спірні питання про давню топографію Київа і околиці.

Попри се Максимович, як визначний філолог, робить перші спроби вияснення значіння деяких географічних назв на Україні. В статті п. заг. “Воспоминания о городах Пересопнице и Дубровицах”, поміщеній в “Киевлянине” за 1840 р., зв’язує назву волинського міста Пересопниці (над р. Стублою, лівою притокою Горині) зі старо-ук-

¹ Денис Зубрицький, *История древнего Галичско-русского княжества*, ч. III, Львов 1855, с. 72, замітка 63.

раїнським словом *пересоп* (пересип) = земляний валовий насип, котре то слово стрічається ще в київських межевих актах XVII в. Правдоподібність сього зв'язку підтверджує вказівкою на се, що в околиці Пересопниці ще досі знаходяться валові насипи не то оборонних валів, не то граничних знаків. До порівняння притягає ще й назву оселі Переспа коло Новгород-Сіверського². Спроби пояснення назв *Волинь* і *Луцьк* стрічаємо в статті: “Волинь до XIX века” в “Киевлянин” за 1841 р. Опісля Максимович ще двічі зачіпає сю тепер так актуальну і важну справу. В отвертій листі до М. П. Погодина п. заг.: “О десяти городах и некоторых селах древней Украины”, друкованім в “Москвитянине” з 1854 р. (ч. 1, ст. 1–7) показує Погодинові деякі промахи в його “Изследованиях” щодо історичної топографії України і при сій нагоді дає свої пояснення про походження назв осель: *Жовнин* (в Золо[то]ношськїм пов[іті]) від птиці жовни, *Дверен* = дерен (над Росію) від деревного дерева, *Янцино* від княгині Янки. Ще чотири роки перед своєю смертю в письмі до відомого археолога гр. А. С. Уварова, читанім на засіданню I Археологічного з'їзду в Москві 18 марта 1869 р. і надрукованім в Трудах сього ж з'їзду Максимович піднімає питання про походження таких географічних назв, як *Китай-город*, назви кількох осель на правім боці Дніпра (також Китай-городище коло Київа); *Кугуми*, могили між Сулою і Супоем; *Угол*, ріка (тепер Орел), притока Дніпра; *Инжир* і *Татинець*, броди на Дніпрі – оспорюючи дотеперішні спроби вияснення, подані Гедеоновим, Надеждиным і Неволиним та подаючи про деякі зі сих назв свої здогади.

Інший також важний бік сеї справи зачіпив Максимович в статті п. заг.: “О малороссийском произношении местных имен”, друкованій в “Москвитянине” з 1843 р., ч. 10. Інтересна генеза сеї розвідки. В Київі Максимович побачив етнографічну карту слов'янства, зладжену Шафаржіком. На сій карті його вразили форми деяких географічних назв з української території, як *Переяслів*, *Васильків*, *Півтава*, *Перекин*. Не роздумуючи довго, написав лист до Погодина, в котрім висказав своє негодованне, що хтось із надто ревних українців піддурив чеського ученого, підсовуючи йому такі звульгаризовані на український лад форми назв, яких сам нарід, само населення даних міст і областей ніколи не вживало і не вживає, і просив подати се Ша-

² Від себе додамо, що назва “Переспа” повторяється на Волині доволі часто; прим. село сеї назви лежить в Галичині на південний схід від Сокаля.

фаржікові до відома, щоби в найблизшій виданню своєї карти справив сі назви на правильні: *Переяслов, Васильков, Полтава, Перекоп*. Погодин видрукував сей лист в 2 ч. “Москвитянина” за 1843 р. У відповідь на се в ч. 5-ім сього ж часопису появилася стаття, підписана буквами Г. Н., в котрій автор (О. Бодяньський) обстоює правильність форм, поданих на карті Шафаржіка, признає їх за місцеві, народні і висказує своє счудованне, що Максимович, живучи вже дев’ятий рік на своїй вітчизні, не чув і не знає сих назв. Власне відповіддю на замітку Бодяньського була висше згадана розвідка Максимовича в ч. 10 “Москвитянина”. Тут Максимович з цілою рішучістю підтримує своє попереднє твердження і впевняє, що хоча нераз стикався з місцевим простолюдем сих осель, форм “Переяслів, Васильків, Півтава” ніколи не чував, також не чув, щоби котрий чумак говорив про “Перекіп”. Форму “Переяслів” можна почути хибань лише серед чужих переселенців з півночі, т. зв. “литвинів”, котрі, стараючися говорити якнайчистіше по-українськи, “не скажуть по-простому, а все навиворіт”. Очевидно, Максимович був лише в часті правий, тобто щодо форм “Переяслів” і “Півтава”, та для нас інтересне се, що оба спорячі зі собою українські учені, Максимович і Бодяньський, станули згідно вже тоді, в 40-их роках минулого століття*, на становиську, що підставовим жерелом пізнання автентичних форм географічних назв є місцевий народний виговор. Сей принцип тепер признаний всіма спеціалістами дослідниками географічних назв, але на ділі ще нині мало де переведений послідовно. Не кажучи вже нічого про т. зв. офіційльні показики, шематизми і лексикони, повні нераз найдивоглядніших перекручувань та наломлювань, згадаємо хоч би зовсім новеньке двотомове виданне латвійських географічних назв: “Latvijas vietu vārdi”, зладжене ученим дослідником Endzelin-ом, котрий сам признається, що подає назви не в оригінальній народній, лише в “приноровленій до літературної мови формі!”

Причин до систематичної збірки географічних назв на придніпрянській Україні задумав дати дослідник нашої старовини *Олександр Лазаревський*, автор відомого “Описания старой Малороссии”. Вибраний членом губерніяльного статистичного комітету в Чернігові, Лазаревський виступив з початком 1863 р. з проектом-запискою про переведення основних розслів Чернігівської губернії під етнографічним

* Мається на увазі XIX ст. – Д. Г.

зглядом при помочи сільських священників і zarazом зладив квестіонар для збирання відомостей. З 20 пунктів сього квестіонара 7 перших присвячені справі географічних назв, а саме: 1) Назва села або містечка, якого повіту? 2) Чому виникла назва? 3) Чи нема переказів про заснування його? 4) Чи не поділяється село на кутки і які їх назви? 5) При якій річці або озері стоїть село? 6) Чи не збереглося переказу про річки та озера? 7) Чи не збереглося в околиці могил та інших урочищ, з якими були б зв'язані перекази? Як бачимо, сей квестіонар був ще дуже неповний, але його вага в сім, що се *перша* програма збірки українських географічних назв. Ся програма була надрукована і розіслана священникам та іншим представникам сільської інтелігенції. Але вислід був дуже марний. Відповіді надійшли тільки з 30 сіл, між ними чимало було зроблено недбало, “аби збути з рук”. В “Записках Статистического Комитета” видруковано опісля описи двох сел, а саме Локоток Глухівського і Меленська Стародубського повітів³.

Майже одночасно з Лазаревським почав сю роботу на галицькій Україні *Венедикт Площанський*. Вже в 1861 р. в часописі “Слово” (р. I, ч. 87) оголосив: “Возвание к благополезному делу”, де заохочує читачів присилати йому матеріали для зложення топографічно-статистично-історичної описи “Червоної Руси”. До відозви додав коротенький квестіонар, але ні одно питання в сім квестіонарі не дотикає ще справи топографічних назв. В рік опісля в сім же “Слові” (р. II, ч. 18–19) відзивається вдруге в сій справі і з подякою згадує кількох співробітників, котрі надіслали йому бажані матеріали, а саме Ант. Шнайдера, Ів. Дрималика, Г. А. Лукашевича і Корн. Сушкевича. Знова два роки пізнійше, в 1864 р., у фейлетонах “Слова” (р. IV, ч. 69–74, 76) примістив довшу розвідку в сій же самій справі. Покликується на свої попередні відзиви, на котрі дістав тільки невеличке число вдоволяючих відповідей; подає до відома, що зладив новий квестіонар, котрий велів видрукувати в 3000 примірниках і розсилає його у всі закутини Галичини, головно священникам; крім сього вніс проханне до гр[еко-]кат[олицької] консисторії у Львові та Перемишлі, щоби вони поручили підчиненому собі духовенству помогти в сім хосеннім ділі, і львівська консисторія видала відповідне зарядженне в серпні 1864 р. Відтак автор передруковує сей новий квестіонар і пояснює на примірах, як давати відповіді на поставлені там питання.

³ Акад. МИКОЛА ВАСИЛЕНКО, ‘Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902). Матеріяли до його біографії’, *Україна*, кн. 4 (К., 1927): 36–37.

Тут Площанський звертає увагу вже й на назви. Він домагається, щоби попри офіційну назву оселі записувати ще й “місцеву” (народну), бо ся остання часто відмінна від урядової; каже звертати увагу також на назви поодиноких частин кожної оселі: передмість, улиць, базарів; розпитувати за переказами про заснування оселі та її початки; записувати назви гір, лісів, ставів, озер, мочарів, рік, потоків, жерел.

Головною метою, до котрої стремів Площанський, було зладження історично-географічного словаря галицької України, тому справа самих назв мала для нього тільки підрядне значіння. Все ж таки коли би йому вдалося було вповні перевести намічений план, ми мали би нині незвичайно цінну збірку географічних назв, котрої могли би нам позавидувати інші народи. Але суспільність, до котрої Площанський відкликався за помочю, не розуміла ваги справи і відповіді надходили дуже скупі і пиняво. Вислідом цілої акції була серійка коротеньких описів галицьких осель (всіх разом 101), котрі Площанський з кінцем 60-их і в 70-их рр. минулого століття* оголошував в “Сборнику Гал[ицько-]Рус[ької] Матиці” і в “Слові”⁴.

* Мається на увазі XIX ст. – Д. Г.

⁴ Ось спис сих осель:

Адамівка	Добрачин	Лагодів	Самбір
Айнзінген	Добромиль	Лавочне	Семенівка
Артищів	Добростани	Лаврів	Скоморохи
Белелуя	Дорошів Вел.	Майнич	Славсько
Белз	Дорошів Мал.	Малковичі	Слобідка
Бервінкова	Дрогобич	Мельнич	Солотвина
Берлин	Дудин	Могильниця	Станиславів
Берлоги	Жовква	Нагірці	Страч
Бзовиця	Журавенко	Настасів	Стрий
Биків	Завале	Немаї	Струтин
Бистриця	Зади	Нинів Дол.	Судова Вишня
Болехів	Задубрівці	Нівочин	Темерівці
Бонів	Замочок	Новосілка	Тернавка
Броди	Зарваниця	Опорець	Тисовець
Буськ	Звенигород	Орявчик	Тухолька
Бутини	Зіболки	Петрилів	Фирлів
Бучач	Золочів	Підпечари	Хитар
Буянів	Кодлубиська	Плав'є	Ценів
Вислобоки	Кадобне	Пониковиця Мал.	Черляни
Витвиця	Кальне	Попівці	Яворів
Войнилів	Камінка Вол.	Раковець	Ярослав
Волоша	Кійків	Ременів	Яструбичі
Волоща	Корчин	Рибно	
Глинсько	Кропивник	Розвадів	
Гусаків	Куликів	Розгірче	

До збирачів географічних назв з українських земель сеї доби слід зарахувати також відомого дослідника нашої старини, крилошанина *Антоня Петрушевича*. Б. Дідицький у своїм біографічному начерку про сього ученого⁵ подає з автопсії, що Петрушевич мав дуже багатий матеріал до історично-географічного словаря прикарпатської України. По свідоцтву Дідицького, Петрушевич головну увагу звертав на оселі, в котрих находилися останки старинних укріплень, або котрі хоч би назвами вказували на істнування т. зв. городищ, маючи на меті зладити карту розміщення городів Галицького князівства від найдавніших часів до середини XIV в. Сей матеріал перейшов мабуть разом з бібліотекою ученого до бібліотеки “Народного Дому” у Львові, де досі переховується невихіснуваний.

Дуже багато інтересного матеріалу принесла безпретенсійна праця священика *Л. Похилевича* п. заг. “Сказания о населенных местностях Киевской губернии”, котра вийшла в Києві 1864 р. Тут на 763 сторонах вел. 8⁰ автор подає значну скількість назв не тільки осель, кутків і хуторів, але також горбів, ярів, долин, річок, курганів, урочищ і багато народних переказів про заснування поодиноких осель, або зв’язаних з курганами і урочищами. Очевидно сій праці ще дуже далеко до повноти, але вона цінна особливо тим, що автор збирав свій матеріал переважно між простонароддєм і подає назви здебільша у місцевій, уживаній серед народу формі, з чого навіть вважає потрібним оправдатися у передмові.

Впрочім в працях старої генерації українських істориків, як *Ів. Вагилевича*, *Ант. Петрушевича*, *Із. Шараневича*, *Ом. Партицького*, стрічаємо принагідні, більше або менше вдатні спроби пояснювання географічних назв там, де вони їм потрібні як докази для підпертя їхніх тверджень. До повного зрозуміння научного значіння географічних назв та до обхоплення проблеми у цілій її ширині доходить щойно *М. Ф. Сумцов* під впливом праць Мікросіча (“Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen” і “Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen”). В двох статтях: “Малорусская географическая номенклатура” і “Местные названия в украинской народной словесности”, оголошених в журналі “Киевская Старина” за 1886 р., учений харків-

⁵ ‘Материалы к биографии и истории словесности галицко-русской. VI. Сочинения Антония С. Петрушевича. (Из записок Б. А. Дедицкого)’, *Литературный сборник*, изд. Галицко-Русскою Матицею. 1885 г., вып. IV, Л., 1886, с. 233.

ський дослідник звертає увагу на різні способи пояснювання географічних назв, на величезне багатство т. зв. межевих назв (назв піль, лісів, лугів, горбів, багон і т. п.), ділить назви на підставі їхніх закінчень, подає список особових імен, від котрих творено топографічні назви, обговорює різні категорії назв осель після їхнього походження, а вкiнці вказує на необхідність пильного вибирування місцевих переказів, зав'язаних з назвами.

Публікація *Д. Гордієнка*

Myron Korduba.

Mykhailo Maksymovych and the First Experiments on Ukrainian Geographical Names.

Abstract. The article reveals the stage of formation of Ukrainian onomastics. Mykhailo Maksymovych was one of the first Ukrainian scholars to study toponymics as historical sources. It is important that Maksymovych's works are contemporary to the works of the founders of European onomastics P. Šafárik and K. Zeuss. Thus Maksymovych is one of the founders of historical onomastics as a science. In particular, the scholar used hydronyms to prove the connection of ancient Rus with Kyiv region, with Ukraine. Maksymovych also founded field onomastics, he himself wrote down the names of places he visited, in particular microtoponymy. In the Dnieper region, Maksymovych's initiative was continued by O. Lazarevsky, L. Pokhylevych and M. Sumtsov. In western Ukraine, Denis Zubrytsky laid the foundations of historical onomastics. This case was continued by V. Ploschansky and A. Petrushevych.

Keywords: Mykhailo Maksymovych, historical onomastics, toponymics, geographical names.